

գրեթէ ամբողջութեամբ նկատի առնելով և երբեմն նոյն իսկ խառնուրդներով Նիկիայացիներով զայն: Ու կը խորհիմ չհամար թէ՛ ԲՐՔԻ աւելի փառաւոր և լիւրջի համայնագիտարարական արժէք մը պիտի ունենար այս գործը, եթէ Նիկիայացիները իրենք զայն կատարեալապէս Բաւորքը չէին և կանգուն եղած միջոցին, անձամբ շրջելով հոն և տեղւոյն վրայ հաւաքեցելով և գրելով ամէն ինչ: Ի՛նչ որ ուլ ըլլայ, առկայի, կեստորակալութեան, խելքի՝ կամքի և գործի այս մեծ ոսկեհատքին նուիրուած այս հատորին առջև, իմ համոզումս այն է թէ իրարու արժանի են անոնք, որոնց համար է գրուած այս գիրքը և նա՝ որ գրած է զայն:— Փակցելի հատորը, վերջացաւ, առայժմ գեթ, ահա համար իմ ըտելիքը: Բայց իմ միտքը ինքնին կ'իբրեւ ուրիշ բանի մը: Հայրենապաշտի կենսարարին շափով մը գէթ երջանիկ կրնայ ըզգալ ինքզինքը իր կորսնցուցած հայրենիքին յիշատակները այսպէս յաւերժացած տեսնելով այս բնաւարական յիշատակաբանին մէջ: Բայց ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր այն միւս, երբեմն նոյնիսկ աւելի կեանք և արժէք ունեցող, քան մեր հայրենապաշտը, քան մեր Մեծ Հայքերու մեր բնաւարակներուն, և քանքան Սիւրբ Սաղաւանդ, Թրակիական և ուրիշ հայապաշտութիւններու ազգային անցնելու և ոմանց ներկային և ազգային յիշատակներու յաւերժացման գործը: Սուրբ է թէ ցարդ եղան այդ օւղղութիւնները քանի մը հրատարակութիւններ, ոմանք անբաւական բոլորովին, ուրիշներ համեմատապէս աւելի գնահատելի. իսկ մին, հոյակապ այն հատորը՝ զոր Ք. Գալուստեան Ամբրիկա հրատարակեց Մարաշի մասին, անտարակոյտ ամէն մասամբ հոգացուցիչ, Հարկ է սակայն ըսել թէ գործը, գոյ յիշատակներու յիշատակարանացման այդ գործը ամենամեծ մասամբ կը մնայ դեռ անկատար, մինչ ազգովին այժմ է որ ամէնքս պարտքիք, ամէն ժամանակէ աւելի հիմա, ճշտագլով զնշխարեալ բեկորան դի մի՛ ինչ կորի-

ցե՛ս: Հայրենակցական Միութիւնները, որոնք գովելի նախաձեռնութիւններ կը զգան ահա Հայաստանի մէջ իրենց ձեռնադրարեւոյն անուանեալով նոր քաղաքներ կամ թաղեր ստեղծելու, նշխարան ազգասիրական պայտք մը վճարած կ'ըլլան իրենց հայրենական սրբութեանց գաղափարին, եթէ ընեն իրենց կարելին՝ հաւաքելու և գրական հատորներու մէջ այսպէս, ըստ օրինակի Ալլոյանանանի զկեսարիային կամ Գալուստեանի Վարաշին հրատարակել տալու համար իրենց շինած հայրենիքներուն յիշատակները: Կը հաստատմ թէ ամէն շրջանէ մերապրողներուն մէջ կը գտնուին գրչի և սրտի տէր անձինք, որոնք կրնան լծուիլ այդպիսի գործի մը: Բայց իմ անկեղծ համոզումս է թէ այդպիսի ձեռնարկի յաջողապէս ի կատար հանումին համար ամենէն անհրաժեշտ անձն է Ք. Արշակ Ալլոյանանանի իբրեւ մօտեն ծանօթ մը ոչ միայն իր մասնագիտական ձեռնահատութեանը այդպիսի աշխատանքի մը համար, այլ մասնաւոր իր բանասիրական, պատմագրական և, լիճակագրական հաւաքումներուն, արուեստագիտական բանական գանձաբանն են իր պարօքներն ու դարանները, վստահ եմ թէ ինք միայն կրնայ կատարել այդպիսի գործ մը, որ և հայրենական շրջանակի կամ գաւառի համար: Հայ ազգագրութեան և ազգային վիճակագրութեան շատ գովելի նպաստ մը ըրած պիտի ըլլայ սրտով ու գանձով հարուստ որ և է մեծատուն, զինքը կապելով այդպիսի ուսումնասիրական ծառայութեան մը: Գրչի և մտքի մեծագոյն և լաւագոյն ծառայութիւն մը զոր ինքն իսկ, աւելի քան որ և ուրիշ անպարէզի մէջ, պիտի կարենար մատուցանել իր գրչին ու տաղանդին, ու անոնց միջոցաւ ազգին:

Որչա՛փ փափաքելի էր որ այս տողերն ու իր հատորը մահաւանդ այդ մտքը կող մը եղած ըլլային ամէն անոնք որ ճշմարիտ ականջս լսելոյս:

Ք.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅԻՑ Ս. ԵԿԵՂԵՑԵԱՅ ՍԿՐՏՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՒԱԶԱՆՆԵՐՈՒ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ն.

ԻՅԹՈՂԵՆԷՄԻ Ս. ՄՆՆԻԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ
ՄԿՐՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՒԱԶԱՆԻՆ
ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ս. ՄՆՆԻԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ մկրտութեան աւագանը որ, ըստ հին յատակագծին, աւրիթերադրուած էր սիւնազարդ գաւիթին

զորի մասին մէջ, շրհորին մօտ, Սոյնները սիւնազարդ գաւիթին դրան մօտ, հարաւի կողմը զետեղած են. ինչ որ կորսնցուցած է իր բնական ու աւանդական վայելչութիւնը: Աւագանը ունի հետեւիլով խմստող յուսանքէն արձանագրութիւնը. «Կա՛ն յիւսանակի եւ հանգստեան եւ քաղաքեան մեղաց (էրբեւորութեան) Տէր զիսե՛ս»:

Շատ յարմար տեղ մըն էր մկրտութեան հոյակապ աւազանը, որ ներկայիս անշքօրէն և շատ անճաշակ կերպով տեղափոխուած է գաւիթին մահնէն վարի կողմը, ուր կը խափանէ անցքը և առած է ողորմելի տեսարան մը։ Դ. զարուս պաղլիլքայի կազմին մասին գաղափար ունեցող որեւէ մէկը պիտի իսկոյն ըմբռնէ թէ, առանց ծխական հին կանոններու ալ ազդեցութեան, լոկ ճարտարապետական լուսագոյն հասկըցողութիւն մը, չըսելու համար տարրական գեղեցկագիտութիւնը, աւազանին, այսպէս, կարծաթի մը ձևը պիտի չի տար՝ գաւիթին խորը Ֆետուած այգիպիտի գիրքով մը։ Անիկա հոտ բնու պատշաճ չէ իր նպատակին, և, ինքնին հասկնալի է թէ ան ինչ բանի կրնայ ծառայիլ այգետեղ։ Քրիստոնէութեան վարձջական մկրտարաններուն դերը, սովորական եղած ձևերը և ընդհանուր գիրքը այնքան հանրածանօթ են որ այս մասին դոյզն ապացուցութեան մը պէտք չի մնար։ Անտարակոյս շատ աւելի բազմաթիւ եղած են թերեւս բոլորչի կամ ութանկիւն աւազանները. հրեայայում է նոյնպէս որ անոնք եկեղեցիներու կողակին կամ սնարակին հետ կցուած վիճակի մը մէջ ըլլան։ Իսլայ, շնորհիւ ներկայիս կատարուած հնարասական հետազոտութեանց, շարունակ այնպիսի նոր յայտնութիւններ կ'ըլլան, որ մեն չըլջահայեցութիւն պէտք է ի գործ դնել մկրտարաններու տեղին և շինուածքին վերաբերմամբ տեսութիւններ բանաձեւուած առեն։ Ստացուած ապացոյցներու առջեւ՝ ա'լ գրեթէ մէկ կողմ ձգուած է ամէն տեղի մէջ մէկ աւազան և այն ալ անպատճառ եպիկոպոսական եկեղեցիին կից եղած ըլլալու անվիճելի նկատուած կարծիքը։ Եթէ այդպիսի օրէնք մը քրիստոնէական պաշտամունքի նախադրոյն օրերուն գոյութիւն ունեցաւ իսկ, շուտով պէտք է խափստուած ըլլաւ։ Այնքան անհամար և հնարասապէս ստուգուած ակներեւ աւազանները, որոնք ունէ կապակցութիւն չունին ոչ մէկ մայր եկեղեցիին հետ, և որոնցմէ շատերը կը գրտնուին այնպիսի երկրորդական տեղերու մէջ՝ որոնք հաւանաբար երբեք չեն ունեցած եպիկոպոսական աթոռ։ Երբ շատ մօտէն քննենք ծանօթ և եկեղեցիի մը հետ յարաբերութեան մէջ եղած ամենէն նշանաւոր մկրտարաններուն գիրքը, կը տեսնենք

որ անոնք բոլորովին անկախ են որ և օրէնքէ և որ և է չափով ենթակայ չեն եղած կանոնադրական ոչ մէկ սովորութեան։ Եթէ անոնց տեղաւորումին՝ այսինքն տեղական գիրքին մասին եղած է կանոն մը, առ առաւել չենք ինչ հեռանկարական գիրքին և գետինին վիճակին համեմատ եկեղեցիին հետ հաղորդակցութեան լուսագոյն պայմաններուն վերաբերեալ բան մը պիտի եղած ըլլայ ան։ Այս տեսակետով, Բեթլէհէմի միկրտարանին գիրքը շատ վայելուչ էր անշուշտ պաղլիլքային հարաւարեւմտեան անկիւնին մէջ, միակ տեղը՝ ուր չէնք թիւ կառուցուածքին համար ոչ հող զուրս կրելու անհրաժեշտութիւն պիտի ծագէր, ոչ ալ ստորերկրեայ շինուածքի, մինչ ճակատին դուռներուն հետ իր անմիջական յարաբերութիւնը ամէն դիւրութիւն պիտի ընծայէր ծխական շրջանի միջոցին կատարուած մկրտութեան հանդիսաւոր արարուածութեանց։ Միայն յատկադիժին քառանկիւնի ձևն է որ շատ նպաստաւոր չերեիր այս կարծիքին։ Ասոր համար ալ սակայն այնքան կարեւոր առարկութիւններ ընդներ կան որ շարքեր աւելի յամենալ այդ կէտին շուրջը (տե՛ս Bethléem, Le Sanctuaire de la Nativité, էջ 93-94, PP. V. A.):

Ձ.

ԱՄՐՈՒԱՍ-ՆԻԿՈՒՈՒՍԻ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ
ՄԿՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՌՁԱՆԻՆ
ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Լաթրուենի մօտ գիւղ մ'է Ամուսսը, որ է գաղտի Նիմուսուսը, որ Գ. զարուն Նիկոպոլիս անունը առաւ։

Ամուսս ունի շատ աւերակներ, որոնցմէ ամենէն շահեկանն է գրեզին հասնելէ առաջ՝ ոչ կողմի աւերակը։ 1880-էն սկսած են այդ աւերակներուն պեղումները. շինութիւններէ հանուած քարերը շատ խոշոր են, և փլատակներու յատակները մոզայիքով զարդարուած։ Գտնուած են ջրի ճամբաներ, սրբան հանուած բոլոր հնութիւնները կ'ապացուցանեն թէ հռովմէական բազիլիքներու շէնքեր են անոնք, Գ. կամ Բ. զարուն պատկանող։

Յիշեալ շինուածքը վաղուց աւերակի վերածուելով՝ նոյն աւերակներուն մէկ մասին վրայ կառուցուած է եկեղեցի մը. կը

կարծուի թէ Ե. կամ Զ. զարուհ կատարուած է այս եկեղեցիին շինութիւնը:

ԺԲ. զարուհ այս եկեղեցին աւերակ ըլլալով՝ նորոգուած է սեղացի քրիստոնեաներէն կամ Խաչակիրներէն, Իսպայի մեծ եկեղեցիին նմանութեամբ: ԺԶ. զարուհ, առաջին անգամ կը յիշատակուի իր անունը և կոչուած է «Մակաբեանց եօթն եղբայր» Երու եկեղեցիին:

Այս հնագոյն եկեղեցիին մկրտութեան պատմական աւագանը պիտի նկարագրենք: Եկեղեցիին կարեւոր աւերակները կը գտնուին հարթափայլին հիւսիս-արեւելեան անկիւնը, նախնական կողակներուն մօտ: Ընդարձակ բակի մը խորը, որուն բաւական գէշ հարթուած ժայռը այժմ կը կազմէ գեւորինը. նոր շինուածք մը կը պատասպարէ փոքր յիշատակարան մը, զոր պէտք է քըն-նել ուղղորութեամբ: Փոքրիկ տան մը կեդրոնը փայտէ ութանկիւնածիւ պատուած (revêtement) մը կը պահէ կարաս մը, որուն մէջ կարելի է իշնել պատուածին վերի բացուածքէն: Կարասը արտաքինապէս կլուրակ է: Ներքին կողմը ունի բլթակաւոր (lobées) խաչ մը, որուն յատակալիքը կուտայ չափերը: Հատուածները պիտի օգնեն հասկնալու յորինուածքն և կատարեալ զիրքը յիշատակարանին՝ որ ունի երկու աստիճաններ՝ իշնելու համար, և կրկնակ բացուածքներ՝ որոնցմէ մին 0,30 մ. յատակին վրայ, ներսի ջուրը կը բերէր, մինչ միւսը՝ միջնորմին վարը, գործածութենէ յետոյ, կարասը կը թափէ: Մարմարէ յատակ մը՝ քիչ մը հակած դէպի ջուրը վազած բացուածք՝ կը կազմէ արդի յատակը. աստիճաններն ալ շինուած են մարմարէ. դռնարէ և հաստատուել թէ նման պատուած մը կը զարդարէր առաջին կարասին բոլոր ներքին որմերը: Ան ներսի կողմէն համալի (hamra) տեսակ մը ծեփով որմադրութեամբ շինուած է: Սկրթուքի աւելի եմթարկուած վերի եկերքները ի հնուին նորոգուած են մանր և նուրբ նիւթերով:

Ըստ նկարագրութեան, այս աւագանին մէջ կողմի հեռանկար պատկերը ցոյց կուտայ տեղւոյն գետնին վրայ 0,30 մ. տրամագիծով փոքր կարասի մը վրայ դրուած որմադրեալ տեսակ մը կէս զլան: Կարելի չէ հաստատուել թէ զլանը երբեք կատարեալ եղած ըլլայ: Յենած մէկ կողմէն աւագա-

նին՝ և միւս կողմէն կէս շրջանակային շինուածքի մը՝ իր դերը լաւ կը բացատրուի իբր պարզ նկցուկ մը կապարեայ եւ կամ հոգէ ջրուղիի մը համար, և ան իբր փակեալ խողովակ մը ինքը ջուրը գրտէն կ'ընգունի և կը փոխանցէ աւագանին՝ որուն կը ծառայէ իբր ուղղիչ: Զուրը գրտէն կուգայ փոքր ջրուղիէ մը, որ պահպանուած է ընդգէմ պատի ներսի կողմին եւ համալի ծեփով: Կարելի չէ ճշգրտութեամբ որոշել ջրի աւագանին և ջրուղիին հաղորդակցութիւնը, բայց վերջինս փողածն փորուած է հին պատի մը մէջ՝ նախ ուղղահայեաց ջրի աւագանին, յետոյ թլուրած աշակողմի անկեան 0,30 մ. երկայնութեան մը վրայ եւ այս կերպով իբր հիմ ծառայած է այժմու տնակին: Զրուղին երկուսէ ստնթիւնդը ուղղանկիւնէն գառնալով ներս կը թափանցէ աջ անկեան պատը և կը մտնէ ներսը այն խոշոր քարերուն որ կը կազմեն այս կողմով կիսաբոլորակին առջնը գրիթէ 0,50 մ. գետնին վերեւ և գրիթէ հաւասար փոքրիկ կիսազլանին վերի մասին: Այս ջրուղիէն բերուած ջրի քանակը շատ քիչ է եթէ նկատի առնուի իր ծայրայեղ նուազութիւնը, մանաւանդ ընդգէմ արտաքին պատին, ուր համալի ներկայութիւնը միջնորմներու վրայ անհաւանական կը նկատուի փակուած ջրուղիներու յարմարութիւնը: Զրուղիին արդի մուտքին և մկրտութեան աւագանին միջև կապակցութիւնը անկարելի է ճշգրտութեամբ հաստատուել այժմ, առանց փայտէ ութանկիւն շինուածքներէն քանի մը մասեր տեղէն հանելու, ինչ որ կարելի չէ եղած: Այսու հանդերձ մասնաւոր անարժէք մանրամասնութիւն մ'է շինուածքին վիճակը քննելու, ինչ որ յետոյ պիտի նկարագրուի: Իր միայ ծանօթագրել այն կիսազլանին՝ որուն կեդրոնը պտեղուած է աւագանը: Քարով շինուած է ան բաւական միջակ ծաւալով, բայց խնամով տաշուած: Սրկու յառաջամասերը նոր պատերուն մէջ սեղմուած են: Կողակին տրամագիծն է 3,78 մետր և իր կորութիւնը կատարելապէս կանոնաւոր է. չէնքը շատ հինցած է և ետեւի աւագանը որ կը հակի սակայն պատին, հազիւ տարկուի կարելի է նշմարել կոփածոյ քարի մը միացորդները գետնին ներքիս հաւասարութեամբ. ուրիշ տեղ անոնցմէ կան երկու և միայն հարա-

ւային անկիւնը անէ՛լ ունի երեք։ Այս տեղը կը նշմարուին նաև մածուցուած (seullement) ծեղկեր, որ անտարակոյս ցոյց կուտան ամրամարէ կամ մետաղէ դրուագագործութիւն։ Կարելի է գտնուի հաստատի կիսաշրջանակին ո՛ր է ուրիշ մասին վրայ, բայց կոխածոնիւր կցուածքնիրը կրնային փորել ուրիշ նեցուկների շինուածքին համար։ Ուրչափ ալ աւրուած ըլլայ այս շինուածքը, դիրքին է հասկնալ թէ անոր նպատակն էր աւազանին շրջանակ մը կազմել։ Առաջին երեսը միայն զարդարուած է քարերը տաշուած են կողակի կրութեան և շտապելովն ուղղահայեաց կցուածքնիրուն համաձայն, ի բաց առնալ այն միակէտը՝ ուր շրուղիին բերանը կը պահանջէ քարին մասնաւոր կտրուած մը։ Կիսաշրջանակին ետեւը արդի փոքր տան պատը կը հանգչի, որոշ կէտ մը, հին օրերէն տաշուած կոփածոյի մը վրայ, որուն չկրցանք սահմանել նախկին շինուածքին մէջ կատարած դերը, եթէ չէ այս պարզապէս ներքին երեսը պատի մը՝ որ կը կապէ մկրտութեան աւազանը մեծ կողակնիրու քանարքին։

Եկեղեցիին զուգահեռարար և աւազանին առջև կը տարածուի ընդարձակ բակ մը (17 × 15 մեղր, կտր թիւ)։ Ժայռին պատը՝ որ զայն կը սահմանագծէ, հիւսիսային կողմէ ուղղուած է իւր պատուանդան գեղեցիկօրէն շինուած պատի մը, որուն քանի մը քարերը միայն տակաւին իրենց տեղը կը մնան մեծ աւազանին առջև։ Ընդհանուր յատակագծին մէջ ժայռը փափագելի ամրութիւն ընծայած չլըլլալով՝ փորուած է կարեւոր լայնութեամբ բակին հաւասարութեան՝ հաստատուելու համար շրջանակին պատը։ Արեւմտեան կողմէ, փլատակներու կուտակումը ներկայիս թոյլ չտար հաստատելու սարահարթակին (plate-forme) տարածութիւնը։ Քայքայուած մոյթի մը քանի մը կոփածոնիրը և ուրիշի մը հաւանական զուգարբրձութիւնները (arasement) ենթադրել կուտան թէ այս տարածութիւնը ծածկուած պէտք է եղած ըլլայ և կամ կամաւրակապ պատով մը շրջապատուած։ Արեւմտեան մասին մէջ տակաւին կան մոզայիքէ յատակի մը գեղեցիկ նշանները, արձանագրութեան մասով մը։

Գալով հիւսիսային յարակից (annexe)

եկեղեցիին՝ կարելի է այժմ թիւզանդական թուականի յիշատակարաններուն մէջ նմանութիւններ գտնել մինչև որ յիստագայ հետազոտութիւնները լաւագոյն կերպով ճշդդնէ զարգացումը և թաժանումը։ Մինչև այսօր գոյու թիւն ունի ըլլակաւոր խաւած մկրտութեան աւազանը, որուն համար պէտք չկայ հոտայից բացարդութեան։ Տանակներ կարելի է հաշուել ժամանակակից Պաղեստինի մէջ նմանօրինակ աւազաններ, թէև ոչ միևնոյն նիւթերով։ Այս աւազանը որմադրութեամբ շինուած, թրեւս սկիզբէն մարմարէ կոփածոյով զարդարուած, կէտ առ կէտ, երեքմի մինչև տրամագիծը կը նշմանի Բերդիքիմի, Ում-Թուպայի, Թիւուայի, Բերաբի, Մալխաբայի, Խեպպի Զաւաթայի և այլ աւազաններուն, տաշուած խաւոր քարերու մէջ։ Բայց ոչ ոք կը վարանի ընդունիլ զանոնք իւր քրիստոնէական հին աւազաններ։ Առաջին եկեղեցիին մէջ մկրտութեան ծէսներուն վրայ հոս աւելորդ է ո՛ր է ճիւղութիւն, և գլխին առաջին օրէն սկսեալ ըլլոր մարդոց վկայութեան համաձայն՝ նոյն աւազանին առաւելութիւնը անվիճելի կը մնայ, թէպէտ և աւազանին կապուած յիշատակարաններուն թուականը ճշդուած չըլլայ։

Այս ծանօթագրութեանց շրջանակին մէջ չեն մտնել յայտնել Ամուսի յիշատակարանին փոփոխութիւնները։ Կրնանք ըսել սակայն առժամանակեայ կարծիք մը։ Բիւզանդական եկեղեցին իր յարակից եկեղեցիով է մկրտութեան աւազանով գոյութիւն ունեցած է մինչև արաբական արշաւանքը, թրեւս աւելի ուշ։ Յետոյ պատահաբար կամ կրօնական մոլեռանդութեամբ կործանուած է։ Անոր փլատակները իսլամներու համար յարգանքի առարկայ եղած են՝ հիմնուած մի քանի վրոյցներու յիշատակներուն վրայ, նման Պաղեստինի քրիստոնէական մէկ քանի շէնքերուն։ Իսլամ հաւատացեալները իրենց գերեզմաններուն համար կը փնտռեն մեծ փլատակներուն շուքը, որուն իրենց երևակայութիւնը՝ առաջնորդուած գոնէ աւելի կամ նուազ վաւերական կամ ալլանդական ջրիստոնէական աւանդութիւններով՝ կուտակած են կրօնական յիշատակներ։ Յուանկներու գալու ժամանակ, վաղեմի եկեղեցիին գեղեցիկ մնացորդները ուշադրութիւն գրաւած

